

Стівен ХОЛМС

ЯК СЛАБКІ ДЕРЖАВИ ЗАГРОЖУЮТЬ СВОБОДІ

Чому Росія вчить сьогодні Захід?

Упродовж півстоліття Радянський Союз був не лише нашим принциповим воєнним супротивником. Він був також нам «чужим» в ідеологічному та моральному сенсі. В Америці відстоювання як лівими, так і правими своїх поглядів на ліберальне суспільство було реакцією на сталіністський кошмар. У цьому сенсі холодна війна мала формуючий вплив на нашу громадську філософію. Ми справедливо могли б сказати, що холодна війна й була нашою громадською філософією. Суворе змагання з радянським комунізмом визначало наші думки стосовно корінних принципів, що лежали в основі наших головних політичних установ. Бо лібералізм був, або ж видавався, тоталітаризмом навпаки.

Які ж риси американського символу віри змушували нас підкреслювати цей панівний контраст? Свобода слова та преси, передусім, та свобода совісті, бо вони були жорстоко придушені московською владою. Наголошували також на свободі пересування, на праві організовувати приватні асоціації, на праві справедливого суду й на праві конкурентних виборів, за яких ті, хто вже звик до влади, втратили б її. Так само вирізняли свободу накопичення приватного майна, вважаючи, що тільки децентралізована та непланова економіка може бути основою економічного розквіту та політичної свободи.

Огида до Гулагу та до переслідування інакомислячих сприяла виробленню особливого способу тлумачення тих класичних ліберальних свобод – що їх визначають загалом як «негативні» свободи – як прав, що протистоять державі і, неначе щити, захищають вразливих індивідів від знуцання правителів.

Зараз Радянський Союз уже стертий з карти світу, але не все гаразд і з Росією. Поза межами Москви умови життя погіршилися настільки, що дехто з росіян був змушений задля виживання зайнятися сільським господарством. Іронія полягає в тому, що росіяни сьогодні мають більше причин хвилюватись з приводу безсилля держави, аніж з приводу використання нею влади. Симптоми внутрішнього розвалу

присутні скрізь: бунти в тюрмах, бандити на залізницях, солдати, які вимолюють сигарети в громадських місцях, зграї собак на вулицях провінційних міст, витoki нафти з нафтопроводів, які не ремонтують. Держава навряд чи має ресурси для функціонування, й це є результатом масового ухилення від податків та вбивства податкових інспекторів (у 1996 році було вбито 26).

Слабкість Російської держави призводить не лише до страждань росіян, а й створює нову причину для хвилювання на Заході: нові аварії типу чорнобильської, безконтрольний продаж новітніх ядерних технологій до бандитських країн, заява про неспроможність ліквідувати накопичення біологічної та хімічної зброї, жахливий стан нафтоналивних танкерів, критичний рівень інфекційних захворювань, що становить фактичну загрозу для Європи, організована злочинність, яка грізно просувається за кордон, нездатність центрального уряду здійснювати свої зобов'язання (як у випадку з космічною станцією НАСА), сумнівна система надання та виконання наказів і відсутність координації між Міністерствами оборони і закордонних справ з питань, життєво важливих для сусідніх держав.

Талановитих молодих реформаторів радо можуть зустріти в Кремлі, але вони ще не скоро будуть спроможні здолати глибоку кризу керівництва в своїй країні. В той час як автобуси ще здатні їздити, російський уряд, очевидно, вже не здатен впроваджувати в життя свої власні закони. Загальний прибуток від створеного в країні продукту коливається десь попід 10 відсотків (це не враховуючи величезну та позаподаткову тіньову економіку), порівняно з 30 відсотками в Сполучених Штатах та 45 відсотками в середньому у Західній Європі. Проблема, з якою стикаються ліберальні реформатори, полягає вже не у заборонах командної економіки, й не у хворобливій національній гордості та ксенофобії (хоча все це має місце), але у чомусь зовсім новому: у стані незгуртованості, що якимось невловимо пов'язаний із деморалізацією суспільства.

Який же урок можемо ми винести з цієї шокової ситуації? Як нам ставитись до захоплення «вільними ринками» та «миттєвими змінами» тепер, коли доводиться спостерігати абсолютно неконтрольовані ринки ракет земля-повітря та інших смертоносних залишків радянських арсеналів? І як щодо «плюралізму», «децентралізації», «рівноваги сил», «приватних асоціацій» та «незалежності суспільства від держави»?

Можливо, ми так багато маємо чому вчитись у наслідків комунізму тому, що колись повірили в те, що мусимо навчитись чомусь у комунізму.

Під час холодної війни, коли всі політичні негаразди, здавалось, походили від «надлишку управління», загроза, пов'язана із недостатньою міцністю уряду, не відігравала помітної ролі у ліберальному самосприйнятті. (Я використовую поняття «ліберальне» в розширеному філософському значенні, маючи на увазі як сучасних американських консерваторів, так і лібералів.) Але це не завжди було так. Згідно з відомим висловлюванням Медісона у «Федералісті», конституційні обмеження уряду передбачають, що ми «спочатку уповноважуємо керівництво контролювати тих, ким керують». Якщо суспільна влада виявиться пересиленою або підкупленою, квітучість приватного сектора може обернутися патологією, бо ж доти не буде правити закон, доки мафії будуть потрібні законники (lawyers). Звичайно, очевидне подальше поглиблення соціальних ушкоджень, спричинених нерегульованим ринком та бандами головорізів, не повинне примусити нас кинутися в залізні обійми уряду, проте жажливий стан російського політично дезорганізованого суспільства мав би примусити нас вище оцінювати ту роль, яку відіграє уряд у розвитку ліберальних свобод, слугуючи уроком тим поміж нас, хто вбачає в державі лише загрозу ліберальним цінностям.

Ані суспільної влади, ані індивідуальних прав

Класична ліберальна теорія вважає політичну владу необхідною тому, що індивіди не ставляться відсторонено до себе й, у разі, коли кожен залишений самому собі, сильні та спритні відчують непереборну схильність до того, щоб звільнитись від обов'язків, що їх покладає на кожного чинне законодавство. Ця давня думка знаходить сьогодні повне підтвердження в Росії. Чому держава, яка володіла колись усім, так легко все це втрачає, коли грає за правилами, однаковими для всіх? Прихильники радикальної ліберальної теорії (libertarians) доводять, що держава може вдаватись до примусу лише тоді, коли йдеться про запобігання ушкодженням та про захист прав власності. Але в російському контексті слово

«лише» звучить дисонансом. Неймовірно важко у ситуації хаосу створити такий обмежений у правах уряд, який був би здатен протистояти силі та шахрайству.

Сьогодні Росія доводить із жахливою ясністю, що безсилля держави загрожує ліберальним цінностям не менше, ніж деспотична влада. «Роздержавлення» («destatization») не є рішенням – воно є проблемою, бо без добре функціонуючої державної влади певного типу неможливо ані запобігти взаємоушкодженню, ані забезпечити персональну безпеку або ж впровадити, за виразом Локка, «стійке правило, за яким можна жити». Права, вписані в брежнєвську Конституцію 1977 р., не були захищені через існування репресивного державного апарату, права ж, вписані у єльцинську Конституцію 1993 р., не впроваджені, бо уряду не вистачає ресурсів та прагнення, й відповідальні особи більш зацікавлені в отриманні хабара, ніж у розв'язанні суспільних проблем.

Російське безладдя впливає як на державу, так і на громадянське суспільство. Система центрального контролю та регулювання перебуває в стані безладу, політична еліта відчуває себе скривдженою, рядовий громадянин залишається пасивним та інертним; відповідальні особи – продажні й некомпетентні, а соціальні інтереси – вельми анемічні та невиразні, щоб сприяти утворенню діючих колективних організацій або угруповань, націлених на реформу, здатну дисциплінувати тих, хто перебуває при владі. Уряд, розрізнений, непідзвітний і, здається, байдужий до бідувань громадян, не надав поки що прикладів особливого утиску (за єдиним важливим винятком у випадку Чечні). Соціальні служби атрофуються, очікуваний приріст населення зменшується, в той час як пересічні росіяни, не очікуючи анічогісінько від політики, сподіваються лише на себе.

Політична роздробленість та зникнення влади призводять до неможливості реалізації ліберальних свобод і наводять на думку про те, що дифузія влади не може бути винятковою, чи навіть першочерговою, метою лібералізму.

Що у світлі сучасного російського досвіду привертає до себе увагу, так це здатність ліберального уряду зосереджувати у відповідних руках владу й ефективно її використовувати.

Російських політичних дисидентів більше не саджають у тюрму, це правда. Нікого не карають, нікому навіть не погрожують за порушення партійної лінії – бо немає партійної лінії. Журналістам підкладають у кейси бомби, які розривають

їх на шматки, – але тільки тоді, коли вони розслідують випадки корупції у міністерстві оборони. Нікого не ув'язнюють за його єретичні вірування, бо єресь неможлива за відсутності ортодоксії. Ідеологічна цензура, як і ідеологічна обробка зникли разом із самою ідеологією. Ніхто з тих, хто при владі, не боїться політичних ідей і не керується ними. Образ одинака-відмовника (refusnik), розтрощеного безжалісним Бегемотом, надав однобічної інтерпретації ліберальним правам. Завдяки цьому образу, який акумулює в собі суцільний досвід страждань, уявлення про права як про «стіни», які по суті своїй протистоять державній владі, набуває великої ваги. Метафора ця, поза сумнівом, містить у собі елемент істини. Але її остаточна неадекватність розкривається в нинішній російській ситуації, коли поразка ліберальних реформ набуває найбільшої виразності у тій стіні байдужості, яка відокремлює державу від суспільства. Корумповані чиновники, яких не цікавить пригнічення, живуть у відокремленому від деполітизованих громадян світі. Москва – вируючий ізольований острів, який вводить в оману зарубіжних спостерігачів, – також є символом суцільної зневаги заможних росіян до незаможних. Іншими словами, кульгання ліберальних реформ в Росії наводить на думку про те, що метою лібералізму, в найкращому розумінні цього слова, є не відокремлення суспільства від держави, але ж навпаки – підтримання відкритих, ясних та жвавих консультаційних та партнерських зв'язків між чесними громадськими чиновниками та чесними громадянами, які не займають державних посад.

Росії не вистачає легітимної політичної влади. Але ліберальні права по суті залежать від компетентного використання певного роду легітимної державної влади. Ось чому порушення прав особи призводить до непокірності ліберальній державі. Бездержавність призводить до такого сумного стану тому, що вона є ознакою відсутності тієї єдиної установи, яка здатна захистити обездолених. Інакше кажучи, найбільшою та найнадійнішою організацією забезпечення прав людини є ліберальна держава. Бо тільки в такій державі права можуть бути послідовно захищені та впроваджені в життя. Якщо суспільство не має гарно працюючої політичної організації, то не існуватиме ані індивідуальних свобод, ані громадянського суспільства. Цей висновок не є самоочевидним, навпаки, він суперечить загалом тенденції антитоталітарного етосу.

Чому фундаментальне право ув'язненого на порядне ставлення до нього під час попереднього затримання ніде в Росії не втілюється в життя? Однією з причин цього є злам командного ланцюга. Право на гідне ставлення з боку поліцейських, прокурорів, суддів та тюремних охоронців передбачає наявність ефективної системи нагляду, субординації та підзвітності. Охоронці поведуться більш чемно, коли за ними є нагляд. Упровадження прав у життя, інакше кажучи, передбачає стабільність влади та слухняність.

Яскраво ілюструючи залежність свободи індивіда від певного роду державної влади, нова Росія може допомогти нам більш чітко побачити, як влада сприяє свободі у нашій власній системі. Якщо держава є монополістом влади, то ця монополія повинна перебувати в руках тільки офіційних осіб, від яких народ міг би вимагати відповіді стосовно використання ними цієї влади. Лібералізм вимагає, аби люди без зброї мали змогу казати людям зі зброєю, що ті мають робити. Хоча будь-який, заслуговуючий на довіру, ліберальний уряд, повинен мати серйозні обмеження, це не означає, що він мусить бути настільки деформованим і нерішучим, аби, наприклад, окремі військові, поліція, чи секретні служби, уникали централізованого громадського контролю.

Можна навести й інші приклади блокування ліберальних реформ в Росії, які сприяють зверненню ліберальної думки до своїх основ. Бурхливе зростання кількості неконтрольованих законом соціальних секторів спростовує пихату риторику стосовно «автономної» сфери, коли американські родини спроможні вберегти кожний зароблений цент від зазіхань уряду. Справді, спостерігаючи спустошливі наслідки справжнього «руки-геть» режиму, ми здатні позбутись деяких з тих серйозних непорозумінь, що час від часу виникають навколо слів «залежність» і «незалежність».

Право кредитора на повернення боргу є очевидним продуктом закону та державної влади. Американець, заявляючи свої права згідно з контрактним чи громадським правом, користується державною владою. Починаючи судову справу, я не дію самостійно у безнасильницькому просторі й не веду сам свою справу. Я звертаюсь до держави по допомогу. Держава, замість якої податки збирають кримінальні елементи, держава, яка не турбується про тих, хто потребує допомоги, не може за своєю суттю вважатися ліберальною державою.

Те, що стан речей є саме таким, ми досить ясно розуміємо, тому що наш Білл про права визначено як «хартію негативних свобод». Конституційні права недостатньо впроваджені сьогодні в Росії тому, що вони вимагають від уряду дій, а не очікування. Виборче право втрачає своє значення, якщо чиновники, відповідальні за вибори, беруть хабарі або не з'являються на роботу. Право на справедливу компенсацію за конфісковану власність втрачає сенс, якщо скарбниця не має чим платити. Право звинувачуваного викликати до суду свідків є даремним, якщо на виклик відповідають сміхом. Конституційне право щодо судового процесу передбачає, що за рахунок платника податків держава підтримує та робить загальнодоступним комплекс юридичних інституцій, які виконують усі громіздкі судочинні формальності. Якщо ж держава не діє відповідним чином, вона не може вважатись ліберальною.

Податки та свободи

Основні права залишаються невпровадженими в Росії не лише через те, що держава діє непослідовно та розгублено, але й тому, що вона є фінансово неспроможною. Хронічний брак коштів підточує індивідуальну свободу так само, як він завдає шкоди бойовій готовності. Те, що права залежать від ефективного використання суспільних ресурсів так само, як від компетентного використання державної влади, стане очевидним, якщо ми звернемо увагу на хворобливий стан російських виправних закладів, де у 1996 р. померло від туберкульозу 2000 чоловік, серед яких були навіть охоронці. Але рівень смертності є таким високим не стільки через знущання охорони, скільки завдяки жахливому скупченню, неякісній їжі та відсутності загальної медичної допомоги. У цьому випадку не тортури, а фінансове банкрутство суспільства є головною причиною порушення прав ув'язнених. Таким чином, держава-банкрут не може бути ліберальною державою, незважаючи на «культурний рівень» її громадян.

Коли я кажу про банкрутство, я натякаю не на відсутність у суспільства ресурсів й не на відсутність у ньому заможних громадян. Все це Росія має. Збанкрутілою можна вважати державу й тоді, коли вона не може знайти засоби, які були б визнані загальносправедливими і були б спрямовані на те, щоб

виділити скромну частину національного багатства й направити її на створення та надання соціальних послуг, а не до кишені чиновників та їхніх друзяк. Російська держава є не-ліберальною державою почасти тому, що вона корумпована – тому що норми соціальних послуг є слабкими, а потенційні платники податків не довіряють уряду.

Один з головних уроків нового російського не-лібералізму полягає в тому, що права індивіда не можуть бути захищеними без існування влади, здатної збирати та витратити гроші. Для того, щоб ефективно виділяти гроші, уряд має бути здатним до кооперованих дій. Міцно-державний лібералізм – це не залізний кулак. Бо «державна міць», в ліберальному контексті, суттєво залежить від легітимності влади, від здатності уряду заручитися добровільною народною підтримкою. Загроза покарання за несплату податків, що нею лякають багатіючі державні чиновники, не призводить до збільшення проявів чесності у випадках, коли йдеться про приватну власність. Для того, щоб хоча б відносно збільшити прибуток, держава не лише повинна бути зовні справедливою до всіх громадян, але мусить також вміти витлумачити суспільні цілі у зрозумілій формі та укласти партнерство з важливими соціальними групами та діячами, намагаючись вирішувати загальні проблеми.

Російський уряд не спроможний захистити фундаментальні права з тієї ж причини, з якої він не може забезпечити суспільство такими елементарними благами, як незаражене навколишнє середовище, підручники для початкових шкіл, рентгенівська плівка для громадських лікарень, залізничне спорядження та питна вода. Він не може захистити ці права, бо не може направити виділені ресурси на забезпечення населення товарами громадського вжитку. Суди працюють, це правда, але слухання судових справ постійно затримується, тому що бюджетні витрати, призначені на судочинство, мізерні та й часто взагалі не надходять. Залежність фундаментальних прав від надходження податків дає нам змогу побачити, що права – це товари громадського вжитку. Навіть так звані негативні права, які фінансуються платниками податків та регулюються урядовими соціальними службами, призначеними для того, щоб сприяти колективному та індивідуальному добробуту, не є спрямованими на повалення набридлої держави.

Власність і держава

Мова піде про права власності. Радянська Росія спрямовувала свої зусилля на те, щоб за допомогою закону та регламентування придушити (індивідуальну) економічну активність. Пострадянська Росія звернулася до протилежної правди. Без чітко визначених, недвозначно встановлених та юридично впроваджених прав власності, користування власністю не призводить до розвитку навиків керівництва так само, як приватизація сама собою ще не створює підприємництва. Справа полягає не в тому, що уряд повинен забезпечувати та вдосконалювати ринок. Проблема є фундаментально глибшою. Ринок створюється, підтримується й постійно регулюється завдяки застосуванню законодавчих та судових рішень, які в політично дезорганізованому суспільстві неможливо впроваджувати в життя. Як не може бути капіталізму там, де все планується, так само його не може бути й там, де все продається, включаючи службовців найвищого рангу. Для існування ринку необхідна компетентна та чесна бюрократія.

Моє право мати, використовувати, відшкодовувати, продавати, заповідати, закладати та захищати «свою» власність відчутно залежить від чогось, чого ще немає в Росії: від добре організованої, добре фінансованої, авторитетної та відносно чесної судової системи. Ліберальна юридична система не просто захищає мою власність, вона закладає права власництва, детально пояснюючи, наприклад, порядок утримання та відновлення зобов'язань земельних власників чи те, як можна продати власність, яка належить кільком власникам. Таким чином, не більше сенсу ми знаходимо в асоціюванні права власності зі «свободою від уряду», аніж в асоціюванні права грати в шахи зі свободою від правил гри в шахи.

У спогляданні слабко-державного капіталізму висвічується безнадійна обмеженість радикально-ліберальної (libertarian) концепції «незалежності». Незалежний індивід не може створити умови для своєї власної автономії автономно, він може зробити це тільки в колективі. Якщо ті, хто має політичну владу, стоять не на вашому боці, ви не будете мати успіху в «утвердженні свого права» входити до своєї хати та користуватися тим, що в ній є, як у цьому щоразу переконуються мусульмани, виселені з Західного Мустару в

Боснії. Бо власність – це комплексний набір правил, впроваджений у життя державою. І навіть більше: приватна власність – це шахрайство, якщо громада не може підготувати та спорядити військо, здатне захистити територію громади проти хижацтва іноземних мародерів. Таким є урок Сребрениці.

Слід ще раз пояснити: усі ліберальні права передбачають залежність індивідууму від колективу й від головного інструменту колективу – насильницько-виділяючої держави. Це – банальність. Але це одна з тих банальностей, що їх підкорена холодною війною думка не може повністю сприйняти.

Безсилля російського капіталізму

В основі ліберальної економії лежить прагнення людей покладатись один на одного. Довіра, – подібно до бережливості та працелюбства, – це психологічний настрій, який в своїй основі не може бути юридично регламентований. Але тимчасом, як у ліберальних системах таке ставлення до життя отримує винагороду, в не-ліберальних системах воно придушується. Через те, що контракти в Росії не надійні, кредитори не дуже схильні робити там інвестиції. В автономних регіонах, недосяжних для уряду, дуже розповсюдженим є здирство, і там дуже важко одержати довгострокову позику. Тому, шляхом проголошення та впровадження стабільних правил, ліберальна держава мусить сприяти укладанню приватними особами довгострокових угод. Власність втрачає цінність, якщо в потенційних продавця та покупця немає віри в майбутнє.

Капіталісти це знають, і тому вони не схильні вкладати гроші в такі країни, як Росія, де – якщо використовувати ще одну ідіому – економічні діячі продаються з великою скидкою. Довгострокові інвестиції у засоби виробництва, які дозволили б створити робочі місця, навряд чи можливі там, де майно важко захищати від хижаків з їхньою смертельною зброєю. За таких обставин капітал має тенденцію перетікати у сферу видобутку природних ресурсів, які можна охороняти в місцях їх видобутку та під час перевезення і які можна вигідно продати на світових ринках.

Стабілізація валюти сама собою не призведе до покращання російського інвестиційного клімату, адже нестабільність торговельних та банківських операцій, митних та податкових правил також не додає віри в майбутнє. Хоча російський уряд уже не є тиранічним, він, однак, ще не є передбачуваним і тому залишається не-ліберальним. Через те, що держава неспроможна належним чином збирати податки, вона вдається до нечуваного оподаткування заднім числом іноземних фірм, які ведуть свою бухгалтерію чесно і які через це не можуть уникнути такої системи оподаткування. Такі недалекоглядні напади на потенційних інвесторів – яскравий приклад того, як політичне безладдя руйнує суспільний добробут.

Аморальність слабко-державного капіталізму не обов'язково є відображенням залишкового соціалізму або ж відчуття огиди до нерівності, як це часто уявляють. Теперішній стан розподілу власності, яка є основою ринку, звичайним людям видається незаконним, тому що більшість власників не працею здобули своє багатство й отримали його не у спадщину. Приватна власність завдає більше клопоту та приносить більше неприємностей в Росії, ніж на Заході через те, що посткомуністичне суспільство не може з очевидних причин послідовно впроваджувати в життя правило «поверни вкрадене».

До того ж, тут ще й схильність шукачів прибутку до використання пластикових бомб у змаганні з конкурентами. Безконтрольна економіка збуджує невдоволення: тих, хто нею займається, вважають рекетирами, чиї засоби «розв'язання спірних питань» варіюються від погроз до вбивств на замовлення. Безсилля держави виявляється ще й у тому, в який спосіб «новіє рускіє» користуються загальною відсутністю майнової звітності. Директори субсидованих державою підприємств купують товар у друзів за зниженою ціною й потім продають його знов-таки друзям уже за договірною ціною, перекачуючи таким чином капітал, тобто народне майно, в приватні кишені. Вони при цьому спокійно собі залишаються в стороні, а боргові зобов'язання переходять на рахунок народу. Виходить же це в них так справно тому, що ніхто з тих, кому не байдужі інтереси народу, не має влади їх зупинити.

Вовчий капіталізм процвітає також через відсутність діючого закону проти хабарів. Безкарність шахраїв, хоча, безперечно, й не буде тривати безконечно, утримує сьогодні від

ринку тих, хто за інших обставин міг би до нього залучитися. Пересічні росіяни сахаються не стільки від самого акту куплі-продажу, скільки через невпевненість у якості товару; тому вони довіряють лише тим постачальникам, яких знають особисто.

На Заході покупці виграють від ринкової конкуренції, наприклад, у ресторанах, бо, голосуючи на виборах та сплачуючи податки, вони створили й фінансують комітет санітарного нагляду, завдяки якому можуть сміливо користуватись послугами людей, їм особисто не знайомих. Таким чином, незважаючи на економічну лібералізацію, слабкість російських ринків засвідчує важливість існування політичної організації та прояву державою своєї влади для вселення в населення довіри, необхідної для існування в країні, окрім місцевих ринків, також і національного ринку. Самарська ковбасна фабрика не буде продавати свій товар у Нижньому Новгороді, якщо вона неспроможна здійснювати фінансові операції поза межами своєї області.

Звичайно, можна звернутись до бандитів, які за певний процент забезпечать у певних випадках виплату боргу й при цьому напевне вб'ють ваших кредиторів. Єдине, чого вони не зроблять, – вони не забезпечать упровадження загальних правил проти шахрайства та нечесного бізнесу. Причини очевидні. Закон проти шахрайства є загальним благом, яке базується на біблійному моральному принципі (шахрайство – це зло), від якого вигоду мають не декілька людей, а суспільство загалом. І тут знов-таки російська дійсність змушує нас проаналізувати, яким чином вільні ринки залежать, у своїй етичній основі, від ліберального стилю правління.

Дикий капіталізм міг би тим не менш бути сприйнятий народом, – незважаючи на свою безжалісність, нерівність становищ людей та схильність до шахрайства, – якби він призвів до загального процвітання. Але росіяни, які живуть не в Москві, не отримали процвітаючої економіки в компенсацію за свої теперішні проблеми з працевлаштуванням. Бо ж немічність держави тягне за собою не лише криваві жахи кримінального світу та кругову поруку, але також відсутність інвестицій в інфраструктуру та в професійне навчання, відсутність реальних прав акціонерів, відсутність нагляду за безпекою валютних операцій, слабкий захист прав виробника, юридичну невизначеність статусу родича та неадекватне регулювання в банківському секторі, яке не безсиле

забезпечити належний порядок надання кредитів – щоб вони йшли бізнесменам, а не в кишеню чиймось родичам. Невпровадження антитрастового закону також може привести до зниження прибутків, отримуваних від лібералізації економіки. Через це, і насамперед тому, що права власності ясно не визначені, а захист їх не є неупередженим, «приватизація» в Росії не сприяє інноваційній діяльності, не заохочує інвесторів до вкладання грошей, не підвищує якість виробництва й не стимулює ефективне використання обмежених ресурсів.

Демократична шарада

Такі самі уроки дає нам і політична система Росії. Там проводяться вибори, там толерантно ставляться до вільної преси, але демократії там немає. Чому? Голосування в Росії не є засобом, за допомогою якого громадяни дисциплінують своїх правителів. Вибори в Росії, фактично, не утворюють влади. Щонайбільше, вони є віддзеркаленням тієї влади, яка вже існує. Посадові особи спираються на коло своїх прихильників. У будь-якому випадку, вони не отримують свою владу від голосуючої більшості, й тому народ, хоча і палко ображається на своїх правителів, але вже перестав активно протистояти уряду.

Російські вибори не продукують нічого, що хоча б трішечки нагадувало підзвітний чи відповідальний уряд – великою мірою через слабкість політичних інституцій. Загальне цинічне ставлення до «демократії» є абсолютно зрозумілим: якщо держава занадто слабка для того, щоб впроваджувати в життя свої власні закони, навіщо ж тоді боротись за участь у законодавчій владі? Бо ж російський двопалатний парламент не має ані інформації про те, що вирішують у міністерствах, ані контролю над ними, й обрані депутати не мають на уряд ніякого впливу.

Відповідь на російську виборчу шараду ми вже знаємо: демократичні процедури набувають цінності тоді, коли вони встановлюють певну залежність державних службовців від простих громадян. Доки для використання своїх прав вільним громадянам буде потрібний уряд, доти чиновники, обрані

народом на визначений час, будуть вважати за доцільне діяти відповідально, заради суспільства й так, аби приносити відчутну користь більшості виборців.

Чимало російських посадових осіб не вважають за потрібне поводити себе таким чином. Вони живуть у розкішних схованках із вкраденим майном, підтримувані Міжнародним валютним фондом та різними кримінальними організаціями (я дещо перебільшую, щоб підкреслити суть справи). Ця відсутність «залежності від народу» означає, що чиновники не відчувають великого стимулу для виробництва суспільних благ, тобто для того, що складало б цінність для пересічного виборця. Так само, як суспільство не дисциплінується «загальними та рівними правами», так само й державу не зворушують проблеми рядових виборців; так само, як громадяни не беруть участі у впровадженні в життя законів та указів, так само й уряд не очікує для себе вигоди від розповсюдження інформації та від використання розумових здібностей простих людей.

Споглядання відсутності будь-якого відчутного партнерства між чесними урядовими службовцями та чесними (з тих, що не мають державних посад) громадянами мало б підсилити в нас бажання знову переглянути визначення ліберального конституціоналізму. Цінність ліберального конституціоналізму не лише в тому, що він захищає нас від тиранії меншості або від тиранії більшості, але також і в тому, що він встановлює взаємовигідний союз між більшістю та меншістю.

Соціальний контракт в Росії сьогодні можна визначити як обмін непідзвітної влади на майно, яке не підлягає оподаткуванню. Зайве й казати, що це контракт між «елітами», слизька угода між політиками та бізнесменами (так званий симбіоз криміналів з номенклатурою), які, неначе скочивши разом у ліжку, безкарно задовольняють одне одного ганебними діями.

Нині найбільш терміновим завданням російського уряду є декриміналізація економіки та стимулювання розвитку організованих правових організацій, які склалися б, бажано, з бізнесменів, які збагачуються, не вдаючись до сили або шахрайства. Проте повністю скомпрометовані урядовці не можуть навіть розпочати такий процес реформ. Та й де б їм взяти чесних бізнесменів, які б їх підтримували?

В Росії головним є зараз питання не «Хто керує?», а скоріше: «Навіщо керувати?» Навіщо брати на себе клопіт керувати, якщо можна підхарчовуватись імперськими залишками й відпочивати на європейських курортах? Решта ж суспільства – величезна маса громадян – залишається поза цим контрактом. Залишається, щоб – на крайній випадок – повимирати в дарвінівській боротьбі за виживання.

Російське суспільство видається зламаним пісочним годинником; привілейовані в ньому не експлуатують, не пригнічують й не керують, а лише ігнорують решту населення. Все завмерло через те, що багаті, грубо кажучи, це – опортуністи-стерв'ятники, які придбали своє майно, «вихапуючи те, що погано лежить» та експортуючи сировину, і аж ніяк не завдяки праці народних мас. Окрім декількох регіонів, – особливо тих, де робітникам платять добре і вчасно, – страйки не дають результатів. Загроза страйків у державі зі збанкрутілими державними підприємствами, де продукти виробництва мають ринкову вартість меншу, ніж сировина, з якої їх вироблено, не може бути серйозною. Робітники нікому не потрібні. Неможливо створити «середній клас» через надання робітникам часток у збиткових фірмах, бо ж таким чином ці фірми виявляються нездатними до розвитку й ніколи не стануть конкурентоспроможними на світових ринках.

Перерозподіл як включення

Несподівані наслідки комунізму мали б змусити нас також звернути увагу на суперечливість наших соціальних витрат. Режимми типу радянського дають змогу розглядати права, які хтось має на щось у ліберальному суспільстві як певного роду залежність. Бо ж чи не є одержувач громадської допомоги повною протилежністю людині підприємливій? Але теперішнє безладдя в Росії – де державні службовці довели антипатерналізм до межі, коли вже й дітей кидають – могло б примусити нас подивитись на соціальні витрати більше як на вибір між включенням та виключенням.

Головна причина податкової кризи в Російській державі – не вимоги пенсіонерів щодо отримання подачок, до яких вони звикли. Головною перешкодою для бюджетної відповідальності (й для відповідального правління взагалі) є «розпаскуджені еліти», які процвітають посеред правового

хаосу. Бюджетні витрати на тих, хто потребує допомоги, зменшились тому ж, чому це сталося й з усіма урядовими витратами. Російська держава неспроможна збирати та витрачати гроші.

Чому пенсіонерів, ветеранів та чорнобильців розлютили чутки про те, що їхні права невдовзі будуть ще більш урізані через нестачу коштів у бюджеті? Їхня проблема не в тому (або не лише в тому), що сім десятиліть соціалізму позначились на їхньому моральному стані (*moral fiber*). Їм не припиняють повторювати не дуже делікатні апаратники – які нещодавно раптово стали мільйонерами, привласнивши собі майно, яке колись ніби-то належало всім, і які зараз тихцем приховують його у кіпрських банках – про необхідність затягнути пояси й, скажімо, відмовитись від своїх пенсій, на які ті розраховували упродовж усього свого життя. Корені посткомуністичного народного невдоволення слід шукати не стільки у жалюгідній звичці до залежності, скільки у чіткому відчутті зради.

Зауважте, що патологічний незв'язок між російським урядом та російським народом водночас є тривожним відокремленням багатих від бідних. Сепаратизм привілейованих, які відчувають полегкість від не-перебування в одному човні зі своїми невдахами-співгромадянами, ставить нас перед необхідністю чіткіше визначити шляхом протиставлення типи відносин між багатими і бідними, які є бажаними для ліберального режиму. Під час холодної війни хвилювання з приводу власності асоціювалися іноді, хоча й даремно, зі шляхом до рабства. Сьогодні орієнтація змінилася. Чи не повинна очевидна несправедливість номенклатурної приватизації примусити нас запитати, чого має бути вартий і якого типу мусить бути розподіл, щоб він не вступав у протиріччя з ліберальними принципами? Наскільки несправедливим може бути гарне суспільство? Як ліберальний соціальний контракт – коли громадяни сплачують податки, а чиновники виконують державні обов'язки – відрізняється від номенклатурно-кримінального обміну, коли обрані просто витирають ноги об інших?

У витоках лібералізму лежить відчуття, що приватна власність не може бути надійно захищена однією поліцією. І що лише система народної підтримки може втихомирити ту нестямку, яка штовхає бідних до вогню та сокири. Лібералізм завжди мав на меті не знищення класів, а класовий компроміс. У тій формі, якої він набув у XX столітті, ліберальний

«змішаний режим» доти віддає належне правам власності заможних, доки гарантованими є судова справедливість, виборчі права, право на страйк, на освіту та інші права, які гарантують пристойне існування тим, хто не досяг особливого успіху в житті.

Відчуття великої несправедливості руйнує групову мораль. Для того, щоб вести війни, встановлювати закон та порядок і забезпечувати економічне зростання, ліберальні держави вважають за корисне позбутися різкої економічної нерівності, встановивши рівень бідності, нижче якого людина не повинна перебувати. Вільна економіка, за якої величезні накопичення приватного майна повинні бути захищеними від апетитів закордонних та місцевих хижаків, передбачає, що менш привілейовані відчувають певну прив'язаність до системи. Ліберальна держава не може з впевненістю оголосити себе безстороннім агентом суспільства в цілому, якщо вона спеціально не визначає відособлення як етичну проблему й не вбачає в ній політичного виклику собі.

Виключення – це й наш політичний виклик, не лише Росії. Під час холодної війни закрите суспільство Радянського Союзу вчило нас цінувати відкритість нашого власного суспільства. Наслідками комунізму російське політично дезорганізоване суспільство нагадує нам про глибоку залежність лібералізму від дієздатності уряду. Думка про те, що незалежні індивіди зможуть користуватись особистими свободами, якщо державна влада перестане їм докучати, зникає перед лицем бентежних реалій нової Росії. Щоб захистити нашу свободу, ми маємо краще захищати легітимну політичну владу, яка підтримує та зміцнює цю свободу. І поки ми не відреагуємо більш ефективно на наші дедалі бентежніші форми соціального відособлення, нам краще утримувати себе від будь-якого негідного самосхвалення.

З англійської переклав Ростислав Димерець